

Ηρακλής Μαυρίδης*

Ο ΛΑΪΚΙΣΜΟΣ ΩΣ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ: ΣΧΕΣΕΙΣ ΚΑΙ ΣΚΕΨΕΙΣ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η εργασία αυτή είναι μια πρώτη προσέγγιση στο σύνθετο ζήτημα των σχέσεων μεταξύ λαϊκισμού και ιδεολογίας μέσα από δύο συγκεκριμένες εννοήσεις της ιδεολογίας. Συγκεκριμένα, συζητάμε μια σειρά από ιδέες που αφορούν εννοιακά προβλήματα αλλά και λειτουργίες της ιδεολογίας μέσα στο κοινωνικο-πολιτικό πεδίο και διαπιστώνουμε ότι υπάρχουν ομοιότητες και αντιστοιχίες μεταξύ των δύο μορφών του λόγου, προτείνουμε δε, συμβατικά, ότι ο λαϊκισμός μπορεί να θεωρηθεί μορφή του ιδεολογικού λόγου, ίσως όχι με την έννοια της «σκληρής» πολιτικής ιδεολογίας αλλά με την έννοια μιας «λεπτής» ιδεολογίας.

Λέξεις κλειδιά: λαϊκισμός, ιδεολογία

*Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, e-mail: ir.mavridis@panteion.gr

*Iraklis Mavridis**

POPULISM AS IDEOLOGY:
RELATIONS AND REFLECTIONS

ABSTRACT

This essay is an attempt to tackle the complex issue of the relations between populism and ideology, through two specific conceptualizations of ideology, and we aim to examine several ideas concerning conceptual problems as well as functions of ideology within the socio-political field. Our argument, provisionally, is that there are similarities and analogies between the two discursive formations, and we propose that populism can indeed be considered as a form of ideological discourse, maybe not in the sense of a “hard” political ideology but as a “thin” one.

Keywords: *populism, ideology*

*Assistant Professor, Department of Social Policy, Panteion University of Social and Political Sciences, Athens, Greece, e-mail: ir.mavridis@panteion.gr

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η εργασία αυτή στοχεύει στο να διερευνήσει τις σχέσεις μεταξύ του λαϊκισμού και της ιδεολογίας σε μια πρώτη προσπάθεια θεωρητικής κατανόησης των δύο αυτών μορφωμάτων του λόγου. Είναι σίγουρα αδύνατο να αντιμετωπίσουμε τα πολλά και σύνθετα ζητήματα στο πλαίσιο μιας σύντομης εργασίας αλλά αυτό αποτελεί ένα βήμα ενός σχετικού ερευνητικού ενδιαφέροντος μας γύρω από τα θέματα αυτά. Τα βασικά μας ερωτήματα είναι δύο: πρώτον, αν αυτές οι δύο διαφορετικές τάξεις του λόγου σχετίζονται, αν έχουν ομοιότητες ή / και διαφορές και αν αποτελεί ο λαϊκισμός μια συνήθη – κυρίαρχη ή αντι-κυρίαρχη – μορφή ιδεολογίας σήμερα. Έτσι θα δούμε ενδεικτικά δύο βασικές εννοιολογήσεις της ιδεολογίας, οι οποίες αποτελούν σίγουρα ένα μικρό μέρος από όλες τις δυνατές, και θα καταλήξουμε –πάντα προσωρινά και υπό αίρεση– ότι ο λαϊκισμός όντως αποτελεί μια μορφή ιδεολογικού λόγου, αν όχι με την σκληρή έννοια μιας συγκροτημένης πολιτικής ιδεολογίας, τουλάχιστον με μια «μαλακή» ή «λεπτή» έννοια, αυτό που κάποιοι ερευνητές ονομάζουν «*ιδεολογία ισχνού πυρήνα*» (*thin-centered ideology*) (Mudde & Kaltwasser, 2017) Θα μπορούσε επίσης να τεθεί το ερώτημα εάν και κατά πόσο το ολόένα και διερευνώμενο σώμα της επιστημονικής έρευνας διεθνώς γύρω από τον λαϊκισμό τα τελευταία χρόνια –που έχει γίνει πλέον μια πραγματική «ερευνητική βιομηχανία»– σχετίζεται με αυτό που έχει καταγραφεί ιστορικά ως «θεωρία της ιδεολογίας», μια ετερογενή παράδοση (-εις) που αναδύεται στους τελευταίους δύο αιώνες ως καθοριστική στην κοινωνική και πολιτική ανάλυση (Hawkes, 1996). Εδώ συναντάμε τόσο τις κλασικές μαρξικές ρίζες της παράδοσης αυτής και τις διάφορες προεκτάσεις της (Γκράμσι, Κριτική Θεωρία, Αλτουσέρ κ.λπ.), όσο και σύγχρονες μετα-μαρξιστικές προοπτικές (Λακλάου, Ζίζεκ), αλλά και μη μαρξιστικές προσεγγίσεις όπως του Κάρλ Μάνχαιμ, για την οποία ειδικά θα κάνουμε μια σύντομη μνεία· και το ερώτημα εδώ είναι ποιες μπορεί να είναι οι σχέσεις αυτής της παράδοσης με τον χώρο της σύγχρονης ανάλυσης γύρω από τον λαϊκισμό. Στον βαθμό, ωστόσο, που το ερώτημα της σχέσης του λαϊκισμού με την ιδεολογία είναι τεράστιο και σύνθετο επιλέξαμε να προσεγγίσουμε το ερώτημα αυτό εστιάζοντας σε δύο βασικά κείμενα, το ένα το *Ιδεολογία και Ουτοπία* του Karl Mannheim (1997), κείμενο «κλασικό» στη θεωρία της ιδεολογίας που έχει συζητηθεί πολύ εδώ και δεκαετίες και το άλλο, ένα ελληνικό βιβλίο που θεωρούμε σημαντικό για (και ίσως και μπροστά από) την εποχή του στην Ελλάδα

(1994) των Θάνου Λίποβατς και Νίκου Δεμερτζή, *Δοκίμιο για την Ιδεολογία*, που θεωρούμε, επίσης, σημαντικό. Θα πρέπει, ωστόσο, να είναι σαφές ότι στα παραπάνω δεν συμφωνούν πολλοί σύγχρονοι μελετητές στον βαθμό που άλλοι χαρακτηρίζουν τον λαϊκισμό ως *κίνημα*, ως *λογική*, ως *στρατηγική* ακόμα και ως *στυλ* αλλά όχι ως *ιδεολογία*, και όλα αυτά αποτελούν μια πολύ σύνθετη συζήτηση (Moffitt & Tormey, 2014) – εμείς στο σύντομο αυτό κείμενο θα επικεντρωθούμε μόνο στο τελευταίο. Έτσι επιλέξαμε να διαρθρώσουμε το κείμενο σε τρεις ενότητες, που η καθεμία εστιάζεται σε διαφορετικές πλευρές του ζητήματος αυτού μέσω των κειμένων που επιλέξαμε – χωρίς βεβαίως να το εξαντλεί.

1. ΒΑΣΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΟΥ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΟΣ

Ο λαϊκισμός στον απλούστερο ορισμό του αποτελεί μια τάξη του πολιτικού λόγου (Stavrakakis, 2017a) – ή καλύτερα, μια μορφή *συνάρθρωσης* ετερογενών στοιχείων του πολιτικού λόγου, η οποία, πρώτον, θέτει εκ προοιμίου μια δυαδική δομή αντιπαράθεσης ανάμεσα σε δύο πολιτικά υποκείμενα: τις «ελίτ» απέναντι στο «λαό» σε ένα δυαδικό σχήμα που ενέχει έννοιες καθαρότητας και μη, εντιμότητας και μη (άρα έχει και ηθικές/ηθικιστικές διαστάσεις), και κυρίως «αλήθειας» και «ψεύδους» κ.λπ.¹ Δεύτερον, το ερώτημα με το οποίο δεν μπορούμε να ασχοληθούμε εδώ είναι εάν οι λαϊκιστικοί λόγοι, οι οποίοι μπορεί να είναι πολλών πολιτικών/ιδεολογικών αποχρώσεων, τόσο αριστερών όσο και δεξιών, έχουν συγκεκριμένα κοινά *μορφολογικά* χαρακτηριστικά που μας επιτρέπουν να τους διακρίνουμε από ιδεολογικές ή/και άλλες μορφές του κοινωνικο-πολιτικού λόγου.² Τρίτον, θα αποδεχθούμε συμβατικά – χωρίς να μπορούμε να το τεκμηριώσουμε σε μια σύντομη εργασία – ότι αυτό που κάνει ένα

1. Ορισμοί, προφανώς, υπάρχουν πάρα πολλοί – πάντως το πρόσφατο θεωρητικό και εμπειρικό ενδιαφέρον για το ζήτημα, εκτός από την ιστορική συγκυρία την ίδια, πιστώνεται (αλλά δεν εξαντλείται) σε μεγάλο βαθμό στο έργο του Ernesto Laclau και της «σχολής του Essex» – μπορεί κάποιος να ξεκινήσει από το «κλασικό» Laclau (2005b) και για κάτι πιο συνοπτικό στο Laclau (2005a).

2. Το βασικό ερώτημα, όμως, εδώ είναι εάν μπορούν να βρεθούν γενικά, κοινά μορφολογικά χαρακτηριστικά όλων των χαρακτηριζόμενων ως «λαϊκιστικών λόγων» (στο οποίο εμείς απαντάμε συμβατικά, όχι) ή εάν μια μορφολογική ανάλυση πρέπει να αφορά *συγκεκριμένους* λόγους που χαρακτηρίζονται ως «λαϊκισμός» στις συγκεκριμένες ιστορικές αρθρώσεις τους, που αποτελεί και τη δική μας άποψη. Για τη μορφολογική προσέγγιση βλέπε, μεταξύ άλλων, Mudde & Kaltwasser (2013).

λόγο λαϊκιστικό είναι, όπως και με την ιδεολογία, κυρίως οι συγκεκριμένες λειτουργίες του μέσα στο κοινωνικο-πολιτικό πεδίο και όχι τόσο τα «περιεχόμενά» του, δηλαδή το «τι κάνει» και «πώς το κάνει» και όχι το «τι λέει», όπως ίσως θα ήθελαν να ισχυρισθούν οι όποιοι αυτοαποκαλούμενοι «αντι-λαϊκιστές».

Ως πρώτο βήμα, συνεπώς, της διερεύνησής μας θα επισημάνουμε ότι, από τη μεριά της θεωρίας της ιδεολογίας, υπάρχουν κάποια κλασσικά ζητήματα που τίθενται μέσα σ' αυτήν και αφορούν και το ζήτημα του λαϊκισμού· δηλαδή, πρώτον, το θέμα της αλήθειας και, δεύτερον, το θέμα του υποκειμένου και, τρίτον, το θέμα της εξάρτησης της ιδεολογίας από κάτι που είναι εκτός αυτής (υλική βάση, οικονομικά συμφέροντα κ.λπ.), θέμα κρίσιμο, ωστόσο, με το οποίο δεν μπορούμε να ασχοληθούμε εδώ (Μαυρίδης, 2001). Ως προς το πρώτο, ο λαϊκισμός φαίνεται να έχει το ίδιο βασικό πρόβλημα με όλες τις μορφές του ιδεολογικού λόγου, δηλαδή η διάκριση και ο ορισμός του τι είναι και κυρίως τι δεν είναι λαϊκισμός αλλά και, εάν δεχθούμε ότι ο λαϊκιστικός λόγος, όπως και η ιδεολογία, «διαστρέφει» ή «διαστρεβλώνει» την πραγματικότητα ή έστω την παρουσιάζει «χρωματισμένη» από μια συγκεκριμένη οπτική γωνία, έχουμε το θέμα της διάκρισης του αληθούς –που εδώ ταυτίζεται με την «πραγματικότητα» όπως και από όποιους και αν ορίζεται αυτή– και του ψευδούς, του πλαστού, του διαστρεβλωμένου και του «κατασκευασμένου». Και αυτό γιατί την ετικέτα (και εν πολλοίς, την κατηγορία) «λαϊκισμός» επάνω σε ένα δημόσιο λόγο την θέτουν στη μεγάλη τους πλειονότητα, πρώτον, αυτοί που μπορούν, που έχουν τη δύναμη και τη δυνατότητα από τις υπάρχουσες κατανομές της εξουσίας (δηλαδή κατέχουν την πολιτική, οικονομική και μιντιακή εξουσία) και, δεύτερον, αυτοί που θεωρούν ή προβάλλουν τον εαυτό τους και τον δικό τους λόγο ως μη- ή αντι-λαϊκιστικό τόσο στο δημόσιο χώρο όσο και μέσα στην επιστημονική συζήτηση,³ όπου βέβαια υπάρχουν και πιο στρατευμένες (κυρίως οι υπερασπιστές της αστικής δημοκρατίας) (Müller, 2017), αλλά και πιο ουδέτερες ή πιο φιλικές προς τον λαϊκισμό προσεγγίσεις. Η αλήθεια είναι ότι στον δημόσιο, πολιτικό λόγο τουλάχιστον ο λαϊκισμός, όπως και η ιδεολογία και το επίθετο «ιδεολογικός», χρησιμοποιείται πολλές φορές

3. Μια ενδιαφέρουσα αναφορά στην τρέχουσα συζήτηση στην Ελλάδα αλλά και γενικότερα για τον λαϊκισμό και την σχετική θεωρία, υπάρχει στο καλό βιβλίο του Γιάννη Σταυρακάκη (2019).

με μια υποτιμητική έννοια ενός «όπλου», ενός «μπαστουνιού» με το οποίο μπορεί κάποιος να χτυπάει τον αντίπαλό του, κατηγορώντας και υποτιμώντας τον ως λαϊκιστή (π.χ. «ψεύτη» ή «διαστρεβλωτή της πραγματικότητας»). Πάντως στο γενικό δυαδικό σχήμα αυτό *υποτίθεται* ότι, από τη μια μεριά, βρίσκονται οι δυνάμεις της αλήθειας, της εντιμότητας, της σοβαρότητας, της ψυχραιμίας και κυρίως του «ρεαλισμού» – που εδώ θέτει το μείζον επιστημολογικό ερώτημα ποιος, πώς και γιατί ορίζει, άρα και κατασκευάζει, την «αληθή», τη «ρεαλιστική» πραγματικότητα⁴ – και, από την άλλη, *υποτίθεται* ένας λόγος αναληθής, παραπλανητικός, ανέντιμος, ένθερμος, *δημαγωγικός*, και κυρίως μη-ρεαλιστικός που σκοπό έχει, όπως και συγκεκριμένες εννοιολογήσεις της ιδεολογίας, να παραπλανήσει, να χειραγωγήσει, να διαστρέψει την οπτική των μαζών –του λαού– προς εξυπηρέτηση πάντοτε «αλλότριων» συμφερόντων (Stavrakakis, 2017b) Άρα και εδώ υπάρχει, όπως και στις περισσότερες έννοιες της ιδεολογίας, το αγεφύρωτο χάσμα μεταξύ αληθούς και ψευδούς, που, όμως, καταστατικά και πάντοτε το ένα εξαρτάται από τον ορισμό του άλλου –και βέβαια ενάντια σε απλοϊκές επιστημολογίες που θεωρούν αυτά τα ζητήματα λυμένα, δεδομένα και αυτονόητα– και άρα το τι κατηγοριοποιείται ως λαϊκισμός στον δημόσιο λόγο εξαρτάται καταστατικά και πάντα από το αντίθετό του, όποιο και αν θεωρείται αυτό. Κατά τη γνώμη μας, οι δύο έννοιες δεν είναι απλά αντιθετικές ή διαζευκτικές αλλά η μία *ορίζει και προϋποθέτει* την άλλη και, άρα, τη *διχάζει*, τη *διασπά* και δεν την αφήνει ποτέ να «κλείσει» και να «ολοκληρωθεί», και εμείς θα λέγαμε, συνεπώς, ότι αυτές είναι μάλλον έννοιες αλληλοεξαρτώμενες και συμπληρωματικές παρά αντιθετικές. Το μείζον ζήτημα παραμένει το τι ορίζεται σε κάθε κοινωνικο-ιστορική συγκυρία ως αληθές ιστορικά και τι ψευδές, τι ρεαλιστικό και τι μη ρεαλιστικό και, κυρίως, *ποιος ορίζει, γιατί ορίζει, πώς ορίζει και με ποια κριτήρια ορίζει* – κι αυτό είναι εδώ κρίσιμο πολιτικά και θεωρητικά. Δεδομένων όλων των σημαντικών εξελίξεων στην επιστημολογία στον εικοστό και στον τρέχοντα αιώνα, θα πρέπει να επισημάνουμε την απλοϊκότητα της ιδέας ότι ένας λόγος απλά «αντανακλά» ή «αναπαριστά» την πραγματικότητα, στον βαθμό που η όποια ιστορικά καθορισμένη «πραγματικότητα» δομείται

4. Μια πραγματικότητα η οποία υποτίθεται ότι ενέχει μόνο *συγκεκριμένες, προκαθορισμένες δυνατότητες άσκησης πολιτικής* και αποκλείει πλείστες άλλες εναλλακτικές προτάσεις, δηλαδή αυτές που θεωρούνται ως «λαϊκιστικές».

(κατασκευάζεται) και υπάρχει ήδη πάντα εντός ενός πεδίου λόγου ως ρηματική κατασκευή (discursive formation) – δηλαδή όλες οι θεωρητικές προσεγγίσεις που ανήκουν στη προοπτική του «κοινωνικού κονστρουκτιβισμού» (Μαυρίδης, 2005). Αυτό δεν σημαίνει ότι δεν υπάρχουν κοινές και κυρίαρχες συμβάσεις αλήθειας, επιστημονικές και μη – αλλά και ιστορικά καθορισμένες παραδόσεις «αληθιολογίας» – σε ισχύ σε κάθε εποχή για τι είναι η «πραγματικότητα», αλλά επισημαίνουμε το πόσο απλοϊκή είναι η ιδέα ότι ο λαϊκισμός, π.χ., απλά «διαστρεβλώνει» την πραγματικότητα (άρα είναι «ψευδής»), ενώ ο λόγος των άλλων («αντι-λαϊκιστών») εκφράζει την πραγματικότητα «έτσι όπως ακριβώς είναι» (άρα είναι «αληθής»). Πρέπει να είναι σαφές ότι και στις δύο περιπτώσεις η όποια πραγματικότητα επικαλούνται τα δύο μέρη δομείται εντός των αντίστοιχων πεδίων λόγου, αποτελεί οπτική πάντα *μερικευτική* (και εδώ υπεισέρχεται το θέμα της ιδεολογίας) και ποτέ «ολική»,⁵ ότι αυτό που ονομάζεται «διαστρέβλωση» είναι καταστατική του ορισμού του και ότι συνδέεται με δομές και σχέσεις εξουσίας (για να ξεφύγουμε από την πιο στενή έννοια του «συμφέροντος») μέσα στο πολιτικό πεδίο. Αυτό σημαίνει ότι, όπως και στη θεωρία της ιδεολογίας, υπάρχει εγγενώς μια συζήτηση, ένα διακύβευμα και μια αμφισημία εδώ ως προς μια «σκληρή» και γενική τουλάχιστον διάκριση του αληθούς και του ψευδούς λόγου στο κοινωνικο-πολιτικό πεδίο – και αυτό αφορά τον «αντι-λαϊκιστικό» λόγο που σήμερα είναι κυρίαρχος αλλά σίγουρα και τις διάφορες μορφές του λαϊκισμού οι οποίες πολλές φορές ενέχουν τη λογική ότι «εμείς σας λέμε την αλήθεια που σας κρύβουν οι άλλοι». Μια *κριτική* προσέγγιση πρέπει να αποκαλύψει τις προϋποθέσεις, συνέπειες και παραδοχές του κάθε λόγου καθώς και τη συγκεκριμένη τοποθέτησή του μέσα στο πεδίο των κοινωνικο-πολιτικών ανταγωνισμών και σχέσεων εξουσίας, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν μπορεί ή δεν πρέπει να πάρει θέση υπέρ του ενός ή του άλλου λόγου, στον βαθμό που δεν υπάρχει ποτέ «ουδέτερη» κοινωνική ανάλυση, αλλά συνδέεται εγγενώς και πάντοτε (είτε το αναγνωρίζει, είτε όχι – π.χ. θετικισμός) με συγκεκριμένα αξιακά, πολιτικά και ιδε-

5. Η αναφορά εδώ είναι στο έργο του Κάρολ Μάνχαιμ, *Ιδεολογία και Ουτοπία* (στο οποίο θα επανέλθουμε παρακάτω), όπου κάνει μια διάκριση μεταξύ της «μερικευτικής» (partial) έννοιας της ιδεολογίας που αναγκαστικά παρουσιάζει την πραγματικότητα «χρωματισμένη» από μια συγκεκριμένη οπτική γωνία και την «ολική» (total), που αφορά συνολικές κοσμοθεωρήσεις ενός ατόμου ή ομάδας.

ολογικά προτάγματα και προοπτικές (δεξιές ή αριστερές)· και είναι όντως ένα σημαντικό θέμα εμπειρικής ανάλυσης οι διαφορές μεταξύ δεξιού και αριστερού «λαϊκισμού» και των διαφόρων μορφών του.

Δεύτερον, όπως και η ιδεολογία ο λαϊκιστικός λόγος –αλλά και ο αντιλαϊκιστικός– έχουν πάντα ως αναφορά (αλλά και φορείς) κάποια κοινωνικο-πολιτικά υποκείμενα και στην περίπτωση αυτή πάντα τον «λαό» και το «λαϊκό» ως βασικό (και ίσως «άδειο») σημαίνον⁶ και εμμέσως βέβαια το «αντίθετό» του, τις ελίτ. Είναι προφανές ότι δεν μπορούμε να ασχοληθούμε εδώ με τη γενεαλογία και την ιστορική συγκρότηση αυτής της έννοιας (Σταυρακάκης, 2019), και θα αρκестούμε στο να επισημάνουμε κάποια βασικά στοιχεία. Πρώτον, ο λαός δεν είναι μια έννοια ούτε δεδομένη ούτε αυτονόητη, η *ανάδυσή* της είναι ιστορικά καθορισμένη και διαφορετικά νοηματοδοτημένη σε κάθε ιστορική περίοδο μέσα στον λόγο και *εξαρτάται* αλλά και *ορίζεται* και *διχάζεται* και αυτή, όπως και προηγουμένως, από το αντίθετό της που καταστατικά και πάντα το *προϋποθέτει* – αυτό που είναι «εκτός του λαού» ανεξάρτητα αν αυτό ονομάζεται άρχουσα τάξη, κυρίαρχες ομάδες ή ελίτ.⁷ Συνάμα «ο λαός» ως υποκείμενο είναι πάντοτε *πληθυντικό, ετερογενές και συγκροτημένο φαντασιακά* βάσει κάποιων κοινών χαρακτηριστικών το σημαντικότερο εκ των οποίων είναι ακριβώς ο αποκλεισμός του από τις «ελίτ», τα προνόμια και τις κυρίαρχες κατανομές της κοινωνικής, οικονομικής και πολιτικής εξουσίας. Ενώ, δηλαδή, ο λαός αποτελεί μια «πλειοψηφία», γεγονός θεμελιωτικό σε κάθε δημοκρατικό πολίτευμα από την αρχαία Αθήνα και Ρώμη μέχρι τις σύγχρονες δημοκρατίες στον βαθμό όπου συνταγματικά, πάντοτε «κάθε εξουσία πηγάζει από τον λαό», αυτός πρέπει να αντιδιαστέλλεται με και να διαχωρίζεται από κάτι που είναι *εκτός αυτού*, σε μια πιο κλασσική μαρξιστική προσέγγιση «η άρχουσα τάξη» ή, σε μια πιο ουδέτερη έννοια της πολιτικής κοινωνιολογίας, οι «ελίτ» (Κάρουλας, 2022). Ωστόσο ο *ανταγωνισμός* μεταξύ τους είτε φανερός είτε συγκαλυμμένος, είτε άμεσος είτε έμμεσος είναι ανεξάλειπτος σε όλες τις δημοκρατικές (και μη) κοινωνίες και ο λαϊκισμός εδώ γίνεται η συνήθης αρνητική ετικέτα

6. O Ernesto Laclau (2005) υποστηρίζει ότι ο λαός αποτελεί, με τη λακανική έννοια, ένα «*άδειο σημαίνον*» (empty signifier): ένα αμφίσημο, αμφίθυμο όρο χωρίς μόνιμο ή αναγκαίο νόημα που κατά ιστορική περίπτωση –και μέσα από τον ανταγωνισμό και την ηγεμονία– μπορεί να γεμίσει με πολλά διαφορετικά περιεχόμενα.

7. Ένα από τα πολλά σχόλια επάνω στο ζήτημα της φαντασιακής κατασκευής του «λαού» βρίσκεται στην ομώνυμη εισαγωγή του Panizza (2005).

κάθε λόγου που εμφανίζεται να απειλεί τα συμφέροντα των ελίτ – αλλά και να *ασκεί κριτική* στις κυρίαρχες πολιτικές. Αφορά, δηλαδή, την προσπάθεια προστασίας και αναπαραγωγής των κοινωνικο-οικονομικο-πολιτικών τους προνομίων και συμφερόντων, ιδιαίτερα σε συνθήκες κρίσης στον βαθμό που δεν μπορούν/ δεν θέλουν να διαχειριστούν ή να ικανοποιήσουν τα διαφορετικά «λαϊκά» αιτήματα. Συνήθως ο λόγος που αφορά αλλά και συναρθρώνει διαφορετικά τέτοια αιτήματα χαρακτηρίζεται από τις ελίτ⁸ ως «λαϊκιστικός» και «λαϊκισμός» σε μια προσπάθεια απαξίωσής και *απονομιμοποίησής* του – έτσι «δεν είναι καθόλου τυχαίο ότι ακόμα και σήμερα η δημαγωγία θεωρείται συνώνυμη του λαϊκισμού» (Σταυρακάκης, 2019, σελ. 16), όπως διαπιστώνει και οποιοσδήποτε παρακολουθεί πολιτικά talk shows στην τηλεόραση. Επίσης, θα συμφωνήσουμε εδώ με τον Λακλάου ότι η ανάδυση ενός λόγου είναι *επιτελεστική* (Laclau, 2005) αναδύει, δηλαδή, και το αντίστοιχο αντικείμενο αναφοράς/ αναπαράστασης το οποίο «αναπαριστά», που εδώ στην περίπτωση του λαϊκισμού είναι γενικά το υποκείμενο «ο λαός». Άρα ο λαός αναδύεται ως πολιτικό υποκείμενο στη νεωτερικότητα μέσα από τον/στον λόγο του λαϊκισμού (και της *δημο-κρατίας*) ως ανταγωνιστικός προς τις εκάστοτε ελίτ – και, βεβαίως, αυτή η γενεαλογία μπορεί ίσως να πάει στη Γαλλική ή στην Αμερικανική Επανάσταση ή και παλαιότερα. Πάντως το θέμα του συλλογικού πολιτικού υποκειμένου και των πολλαπλών ταυτοτήτων του είναι ένα κρίσιμο ζήτημα που, τόσο στον λαϊκισμό όσο και στη θεωρία της ιδεολογίας, πρέπει να αντιμετωπίζει η σύγχρονη ανάλυση.

Όπως και με την ιδεολογία, όπου κανένας λόγος δεν είναι *εγγενώς* ιδεολογικός, κανένας λόγος δεν είναι εγγενώς και από τη «φύση» του, δηλαδή στην «ουσία» του λαϊκιστικός (δηλαδή μια λογική ουσιοκρατική) όπως ίσως θα ήθελαν να ισχυρίζονται οι αντίπαλοι του · εκείνο που θα προτείνουμε είναι ότι λαϊκιστικός *γίνεται* ένας λόγος μέσα από και μέσα στις συγκεκριμένες *λειτουργίες* και *θέσεις* του στο πεδίο του πολιτικού *ανταγωνισμού* και το μείζον εμπειρικό και θεωρητικό ερευνητικό ερώτημα εδώ (με το οποίο όμως δεν μπορού-

8. Χωρίς να μπορούμε να μπούμε εδώ σε σύνθετα ζητήματα πολιτικής κοινωνιολογίας, όταν λέμε ελίτ εδώ αναφερόμαστε γενικά στην τριγωνική διαπλοκή και αλληλοστήριξη των κυρίαρχων πολιτικών, οικονομικών και μιντιακών ομάδων στις σύγχρονες δημοκρατίες, στις οποίες μπορεί να εναλλάσσονται και τα ίδια πρόσωπα (π.χ. η περίπτωση Μπερλουσκόνι), αλλά κυρίως στηρίζει η μία τα συμφέροντα της άλλης στις κυρίαρχες κατανομές της εξουσίας.

με εδώ να ασχοληθούμε) είναι αν οι χαρακτηριζόμενοι ως λαϊκιστικοί λόγοι ενέχουν συγκεκριμένα κοινά μορφολογικά χαρακτηριστικά (Stanley, 2008) στις επιμέρους *αρθρώσεις* τους, αλλά και κοινωνικο-πολιτικές τους «λειτουργίες». Ωστόσο, όπως και με την ιδεολογία (στην αρνητική της εκδοχή ως διαστρέβλωση), θα υποστηρίξουμε ότι, πρώτον, κάθε αντιθετικός ή αντι-συστημικός λόγος, κάθε *κριτική* των κυρίαρχων διευθετήσεων, μπορεί εν δυνάμει να χαρακτηριστεί από τους αντιπάλους του ως λαϊκιστικός (χωρίς αυτό να αποκλείει και ένα ηγεμονικό λαϊκιστικό λόγο – π.χ. Περόν) και, δεύτερον, ότι, όπως θα δούμε και παρακάτω στην περίπτωση του Μάνχαιμ, μπορεί να αλλάξει θέση όταν αλλάζουν οι εκάστοτε κατανομές της εξουσίας· μπορεί, δηλαδή, ένας πρώην λαϊκιστικός λόγος να γίνει η κυρίαρχη άποψη/ιδεολογία σε μια ιστορική συγκυρία αλλά και το αντίθετο, στον βαθμό που οι θέσεις αυτές είναι προϊόν ανταγωνισμού και κατάκτησης και άρα ιστορικά προσωρινές και όχι παντοτινές και δεδομένες. Τέλος ο λαϊκισμός όπως και η ιδεολογία αφορούν καταστατικά μορφές πράξης και συνείδησης μαζί –εμείς λέμε, ρηματικές πρακτικές– που θέτουν *κανονιστικά* πλαίσια και στόχους στην ατομική όσο και, κυρίως, στη συλλογική δράση, οι οποίες επάνω στη «δι-άγνωση»/κριτική ενός «ανεπαρκούς» ή «άδικου» παρόντος για τον «λαό», από μέρους των κυρίαρχων ελίτ, και τη δυσφορία γι' αυτό, *παρακινούν σε συλλογική δράση* για μια ιστορική αλλαγή στην προοπτική ενός «καλύτερου» (ό,τι κι αν σημαίνει κατά περίπτωση αυτό) ή πιο δίκαιου μέλλοντος⁹ «για τους πολλούς» – εδώ συναντάμε αυτό που ο Μάνχαιμ ονομάζει «ουτοπικές» μορφές συνείδησης, όπως θα δούμε παρακάτω, όχι ως κάτι το ανέφικτο αλλά ως προοπτική και αγώνα για μια διαφορετική «τάξη πραγμάτων».

2. ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΕΣ ΤΟΥ ΛΑΪΚΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑΣ

Έχουμε συνεπώς ήδη κάποιες σαφείς ενδείξεις ότι ο λόγος της ιδεολογίας και του λαϊκισμού αντιμετωπίζουν συναφείς συνθήκες και παράλληλα προβλήματα και θέλουμε να κάνουμε μια αναφορά σε μια προσέγγιση, σύμφωνα με την οποία στην τυπολογία των λει-

9. Θεωρούμε, λοιπόν, ότι πίσω από όλες τις μορφές του λαϊκιστικού λόγου βρίσκονται διαφορετικές έννοιες δικαιοσύνης και ισότητας επάνω στις οποίες θεμελιώνεται αλλά και διεκδικεί ο λόγος αυτός – και αυτές χρήζουν επιμέρους αναλύσεων σε κάθε περίπτωση.

τουργιών των ιδεολογιών ο λαϊκισμός ανταποκρίνεται τουλάχιστον στις βασικές της λειτουργίες για τις οποίες θα κάνουμε και ένα σύντομο σχόλιο.

Σύμφωνα λοιπόν με την τυπολογία των Θάνου Λίποβατς και Νίκου Δεμερτζή (1994)¹⁰ η πρώτη λειτουργία των ιδεολογιών είναι η δικαίωση/νομιμοποίηση εξουσιαστικών και κυριαρχικών σχέσεων και αυτή αφορά τον λαϊκισμό μόνο στις συνθήκες όπου λαϊκιστικά κινήματα, κόμματα ή ηγέτες (π.χ. Χουάν Περόν, κινήματα στη Λατινική Αμερική αλλά και ο Ορμπάν, και ο Τράμπ κ.α.) έχουν κατακτήσει την εξουσία εκκινώντας, όμως, από μια θέση αντισυστημική και (φαινομενικά ή πραγματικά, δεν έχει σημασία) αντιθετική και κριτική ως προς τις υπάρχουσες κατανομές εξουσίας ή/και ελίτ. Θα πρέπει, όμως, να αναγνωρίσουμε ότι, εφόσον αυτές οι κατανομές εξουσίας δεν είναι παντοτινές και δεδομένες και άρα είναι προϊόν ιστορικού ανταγωνισμού, οι φορείς του λαϊκιστικού λόγου – κόμματα, κινήματα, ηγέτες, κ.λπ. – μπορούν να βρεθούν σε θέσεις εξουσίας από διαφορετικές άκρες του πολιτικού φάσματος, από δεξιά (κυρίως) αλλά και από αριστερά.¹¹ Το ενδιαφέρον είναι ότι όταν ο μέχρι τότε «λαϊκισμός» γίνεται, μέσω κυβερνητικής αλλαγής, η κυρίαρχη άποψη ή κυρίαρχη ιδεολογία, αρχίζει να κατηγορεί τις αντιπολιτευόμενες δυνάμεις και λόγους ως λαϊκιστές (!) – και αυτό μεταξύ των άλλων, σημαίνει ότι τελικά οι περισσότερες μορφές πολιτικού λόγου, εκτός ίσως από τις ακραία σκληρές, αυταρχικές και ολοκληρωτικές, ενέχουν στον λόγο τους στοιχεία που θα μπορούσαν να θεωρηθούν «λαϊκιστικά», στον βαθμό που επιδιώκουν πάντα μια κάποια συναίνεση – «πειθώ» των πολιτών αλλά και προσπαθούν να εξωραίσουν όσο είναι δυνατόν τη δημόσια εικόνα τους και να «κολακεύσουν» το πολιτικό ακροατήριό τους. Άρα, ενώ ο λόγος του λαϊκισμού εμφανίζεται στην πλειονότητά του «αντισυστημικός» και «αντιπολιτευτικός» – επικαλούμενος πάντα τα «αυθεντικά» λαϊκά συμφέροντα στα οποία έχει προνομιακή πρόσβαση και απ' όπου αντλεί και την νομιμοποίησή του – δεν είναι απλά και αδιαμεσολάβητα αντίθετος με την «κυρίαρχη ιδεολογία», γιατί σε μια δεδομένη αλλαγή των

10. Επιλέγουμε το βιβλίο αυτό γιατί το θεωρούμε σημαντικό για τη συζήτηση στην ελληνόγλωσση βιβλιογραφία και με προωθημένες για την εποχή του θεωρητικές προσεγγίσεις.

11. Η περίπτωση π.χ. της διακυβέρνησης ΣΥΡΙΖΑ και του λαϊκισμού έχει μελετηθεί, ενδεικτικά, βλ. Stavrakakis, Y., Katsambekis, G., Kioupiolis, A., Nikisianis, N. & Siomos, T. (2018).

κατανομών της εξουσίας μπορεί με προσαρμογές να καταλάβει τη θέση της· και μπορεί, βεβαίως, να συμβεί και το αντίθετο, η κάποτε «κυρίαρχη» ιδεολογία να γίνει λόγος αντιπολιτευτικός, καταγγελτικός και «λαϊκιστικός». Άρα ο λόγος της κυρίαρχης ιδεολογίας¹² και ο λαϊκιστικός λόγος, ενώ εμφανίζονται τις περισσότερες φορές ως αντιθετικοί και ανταγωνιστικοί, στην πραγματικότητα η σχέση τους είναι πιο σύνθετη, μπορεί να είναι συμπληρωματική, και να κατέχουν θέσεις εναλλάξιμες ως προς τις κατανομές της εξουσίας. Ούτως ή άλλως οι θέσεις αυτές είναι πάντοτε ιστορικά ασταθείς και ρευστές και μεταβάλλονται και εναλλάσσονται διαρκώς μέσα στο παιχνίδι του κοινωνικο-πολιτικού *ανταγωνισμού*.

Εκείνο που είναι, επίσης, ενδιαφέρον στην τυπολογία των Λίποβατς και Δεμερτζή είναι οι βασικές ρηματικές στρατηγικές με τις οποίες συνήθως λειτουργεί η ιδεολογία, που θα μπορούσαν να είναι και στρατηγικές του λόγου του λαϊκισμού, δηλαδή η *ενοποίηση*, η *κατάτμηση* και η *συγκάλυψη* (Λίποβατς & Δεμερτζής, 1994, σελ. 93-94). Ως προς το πρώτο, σίγουρα ο λόγος του λαϊκισμού απευθύνεται αλλά την ίδια στιγμή επιτελεστικά *ενοποιεί* το διάσπαρτο, ετερογενές και διχασμένο υποκείμενο «λαός» σε μια και ενιαία συλλογικότητα, φορέα, πηγή αλλά και *απεύθυνση* ταυτόχρονα του λαϊκισμού, άρα ενοποιεί. Την ίδια στιγμή ο λόγος του λαϊκισμού, από τη μεριά του, αλλά και οι κυρίαρχες δομές εξουσίας που τον χαρακτηρίζουν ως τέτοιο χρησιμοποιούν τη στρατηγική της *κατάτμησης* επάνω σε ένα βασικό διχαστικό, ανταγωνιστικό πολιτικό άξονα «Εμείς» εναντίον «Αυτών», όπου τα υποκείμενα εδώ είναι ο λαός και το «έτερον» του, οι «Άλλοι», οι ελίτ. Δεν είναι τυχαίο ότι και οι τελευταίες, οι ελίτ, χρησιμοποιούν την κατάτμηση ως μία βασική κατηγορία και *καταγγελία* ενάντια στον λαϊκισμό, δηλαδή ότι διασπά την (υπό αυτών όμως πάντα οριζόμενη) «εθνική ενότητα» ή το «εθνικό συμφέρον», ότι «χωρίζει τη χώρα», «σπείρει διχόνοια» «είναι ανεύθυνος

12. Στην απλούστερη έννοια της, η κυρίαρχη ιδεολογία δεν εννοείται εδώ μόνο με τη μαρξική έννοια ως «οι ιδέες της κυρίαρχης τάξης» («Γερμανική Ιδεολογία»), αλλά μια ιστορικά συγκεκριμένη *συνάρθρωση* ετερογενών ιδεών που στηρίζουν /νομοποιούν/ αναπαράγουν τις υπάρχουσες οικονομικές – κοινωνικές – πολιτικές ρυθμίσεις και που διαχέονται ευρύτατα μέσω των μιντιακών και άλλων μηχανισμών (εκπαίδευση κλπ) μέσα στο κοινωνικο-πολιτικό σώμα. Ωστόσο η γκερμανιστική έννοια της *ηγεμονίας* (αντί της κυριαρχίας) φαίνεται θεωρητικά πιο ενδιαφέρουσα και ιστορικά δυναμική όσον αφορά το ζήτημα αυτό και για το θέμα της σχέσης λαϊκισμού και ηγεμονίας βλ. Stavrakakis (2017c).

και τυχοδιωκτικός» κ.λπ., στον βαθμό που πάντοτε έχουν ανάγκη ένα σημαντικό βαθμό συναίνεσης για την υλοποίηση των στόχων τους. Τέλος, η *συγκάλυψη* ως ρηματικός τρόπος ανήκει τόσο στον λαϊκισμό όσο και στην ιδεολογία στον βαθμό που *κανένας λόγος* – ούτε και ο επιστημονικός – δεν μπορεί να παρουσιάσει «ολόκληρη» την «αλήθεια» με την έννοια μιας υπεριστορικής, «αντικειμενικής» ολότητας, αλλά ενέχει καταστατικά και πάντοτε *συγκεκριμένες* οπτικές γωνίες, ρητορικές αρθρώσεις, *μερικευτικές* ερμηνείες, τυφλά σημεία, συγκαλύψεις και αντιφάσεις. Για να το πούμε διαφορετικά, *κανένας λόγος* (ακόμα και ο επιστημονικός) καταστατικά δεν μπορεί να είναι πλήρως «διαφανής» στον εαυτό του, στις προϋποθέσεις του και στις συνέπειές του, άρα και ο λαϊκιστικός λόγος αφορά καταστατικά μορφές *συγκάλυψης* (που είναι ταυτόχρονα και μορφές *απόκάλυψης*, δηλαδή *ανάδυσης* μιας «πραγματικότητας») στον βαθμό που ενέχει πάντα αξιώσεις «αλήθειας», «εγκυρότητας» και «πραγματικότητας» γιατί *υποτίθεται* ότι παρουσιάζει/ αναπαριστά – αλλά τελικά *κατασκευάζει*, όπως όλοι οι λόγοι– την «κρυμμένη» κοινωνικο-πολιτική πραγματικότητα από την «ορθή» οπτική γωνία, που είναι αυτή του «λαού» ή των «λαϊκών συμφερόντων», στην οποία, όμως, μόνο αυτός *υποτίθεται* ότι έχει προνομιακή πρόσβαση – αυτό άλλωστε θεμελιώνει και τη *νομιμοποίησή* του.

Για να περάσουμε στην κατά Λίποβατς και Δεμερτζή δεύτερη βασική λειτουργία της ιδεολογίας, αλλά, εμείς υποστηρίζουμε, και του λαϊκισμού, που είναι η κινητοποίηση, αυτή είναι πολύ σημαντική στον βαθμό που στη γενεαλογία του υπήρξε μια βασική παράμετρος της κινητοποίησης των μαζών στην ιστορία, ίσως από τον 18ο αιώνα, ίσως και παλαιότερα (και θα ήταν ενδιαφέρουσα, μια γενεαλογία του λαϊκισμού που θα πήγαινε ίσως πίσω στις απαρχές της δημοκρατίας, στην αρχαία Αθήνα και στη Ρώμη) μέχρι και σήμερα. Και εδώ βέβαια αφορά – αλλά και συμβάλλει ενεργά– στη δημιουργία στις νεωτερικές κοινωνίες (αλλά και σε όλες τις *res publica*) ενός δημόσιου χώρου συζήτησης, διαλόγου, διαφωνίας, συμφωνίας και αντιπαράθεσης που είναι ίδιον του δημοκρατικού παιχνιδιού εξουσίας – και βέβαια την πάντα και καταστατικά *ανεξάλειπτη* δυνατότητα/πιθανότητα της *δημαγωγικής χειραγώγησής* του, στον βαθμό που δεν θα μπορούσε να είναι διαφορετικά.¹³ Ο λαϊκισμός ως μορφή

13. Η σχέση λαϊκισμού και δημοκρατίας είναι μια σύνθετη συζήτηση με πολλές παραμέτρους, είτε θεωρεί κάποιος τον λαϊκισμό μεγάλο κίνδυνο για τις δημοκρατικές

ιδεολογικού λόγου αφορά κυρίως μορφές *πολιτικής πειθούς* (και ορθολογικής και θυμικής) που στοχεύουν σε μια, μελλοντική, δυναμική έστω, *ενότητα θεωρίας και δράσης* και επειδή ο λαϊκιστικός λόγος είναι κυρίως λόγος αντι-συστημικός –ότι και αν σημαίνει *κατά περίπτωση* αυτό– *προσανατολίζει* τη συλλογική δράση (κινήματα ή κόμματα) προς διάφορα *αιτήματα κοινωνικής-πολιτικής αλλαγής* (αυτό είναι σημαντικό στοιχείο), περισσότερο ή λιγότερο ριζοσπαστικά· θα μπορούσαμε ίσως να διακινδυνεύσουμε ότι η συλλογική/κινήματική δράση στις νεωτερικές κοινωνίες είναι ανεξάλειπτα δεμένη με έναν λαϊκιστικό λόγο στην πλειονότητα των περιπτώσεων.¹⁴ Ο λαϊκιστικός λόγος όπως και η ιδεολογία –και εδώ διαφοροποιούμαστε κάπως από τους Λίποβατς και Δεμερτζή– παρουσιάζει και χαρακτηρίζεται από μια *επίφαση* ορθολογισμού, μια *φαινομενική* τουλάχιστον ορθολογικότητα που ανήκει σίγουρα στο σύμπαν του δυτικού, και ειδικά του νεωτερικού, λόγου και αφορά την προσδοκία του νεωτερικού υποκειμένου ότι μπορεί ορθολογικά και συλλογικά να αλλάξει τον κόσμο του· αλλά την ίδια στιγμή απευθύνεται καταστατικά όχι μόνο στην *πειθώ* (ορθολογικά επιχειρήματα) αλλά και στο συναίσθημα και στο *θυμικό* των μαζών (ζητήματα δηλαδή κοινωνικής-πολιτικής ψυχολογίας) και μπορεί σε κάποιες περιπτώσεις να υποκρύπτει πολύ βαθείς ανορθολογισμούς (π.χ. φασισμός, ναζισμός, αντισημιτισμός κ.λπ.) κάτω από μια φαινομενική επίφαση ορθολογικότητας. Οι συγγραφείς, ωστόσο, επισημαίνουν δύο σημαντικές στρατηγικές του λόγου της ιδεολογίας ως λειτουργίες κινητοποίησης των μαζών που θεωρούμε ότι είναι σημαντικές και για τον λόγο του λαϊκισμού. Η πρώτη στρατηγική είναι η *καθολίκευση*, που είναι συμπληρωματική και όχι αντίθετη με το βασικό δυαδικό, αντιθετικό σχήμα και του λαϊκισμού και της ιδεολογίας «εμείς» – «αυτοί», και η οποία αφορά τη βασική απεύθυνση του λαϊκισμού στο καθολικό ή τουλάχιστον στους *περισσότερους*, «εμείς, ο λαός», εμείς, οι πολλοί, η πλειοψηφία, οι καταπιεσμένοι, «το 99%» κ.λπ., που φαίνεται να υπερβαίνει το στενό ατομικό συμφέρον και το εμφανίζει ως καθολικό ή πλειοψηφικό αίτημα, άρα και νομιμοποιημένο. Η

κοινωνίες είτε τον θεωρεί ένα ανεξάλειπτο μέρος του δημοκρατικού παιχνιδιού. Για μια βασική τοποθέτηση των ζητημάτων αυτών, βλ. Kaltwasser (2012).

14. Την ευρεία διάδοση κάθε είδους «λαϊκιστικού» λόγου έχει βοηθήσει πολύ η ανάδυση και η τεράστια επηροή στην κοινή γνώμη των mass media στον εικοστό και των social media στον εικοστό πρώτο αιώνα.

δεύτερη στρατηγική είναι η *φυσικοποίηση* και όπως αναφέρουν οι συγγραφείς «η στρατηγική αυτή τείνει να παρουσιάσει ως “φυσικό” και “αμετάβλητο” ένα αίτημα ή μια κατάσταση, η συγκρότηση των οποίων υπήρξε συγκεκριμένο αποτέλεσμα ιστορικών (και άρα συντυχιακών) διεργασιών» (Λίποβατς & Δεμερτζής, 1994, σελ. 98) και αυτό επίσης θα μπορούσε να είναι μια βασική *στρατηγική νομιμοποίησης* του λαϊκιστικού λόγου ως προς τα όποια «λαϊκά» αιτήματα θεωρεί ότι νόμιμα *εκπροσωπεί* (έννοια σημαντική) και *διεκδικεί* ως «φυσικά» και «αυτονόητα».

Τέλος η τρίτη λειτουργία των ιδεολογιών, την οποία επισημαίνουν οι συγγραφείς και αφορά, επίσης, και τον λόγο του λαϊκισμού, είναι η συμβολή τους στη συγκρότηση των συλλογικών (και άρα και ατομικών) ταυτοτήτων και ειδικά στα κοινωνικά κινήματα ή κόμματα που μπορεί ή όχι να διεκδικούν και την εξουσία. Οι δύο συγγραφείς πιστεύουν ότι «διαμέσου των ιδεολογιών τα υποκείμενα συγκροτούνται σε προσωπικότητες και αποκτούν ατομικές και συλλογικές συνειδήσεις» (Λίποβατς & Δεμερτζής, 1994, σελ. 99) και το εξηγούν αυτό με αναφορά στην κοινωνική ψυχολογία και την ψυχανάλυση· το ίδιο συμβαίνει και μέσω του λαϊκιστικού λόγου, τουλάχιστον όσων (*συν*)*ανήκουν* ενεργά¹⁵ σε τέτοια κινήματα και καθ-ορίζουν/ανα-γνωρίζουν ένα σημαντικό κομμάτι της *ταυτότητάς* τους μέσα και μέσω αυτών (ταυτοτικές πολιτικές – identity politics), διαμορφώνει, δηλαδή, *μορφές* (ίσως καλύτερα, υποδοχές) *υποκειμενικότητας* στο ατομικό και συλλογικό επίπεδο. Αυτό συνδέεται επίσης και με τη παραπάνω αναφερθείσα λειτουργία της κινητοποίησης του λαού με βάση συγκεκριμένες προγραμματικές/πολιτικές αρχές ή/και αιτήματα.

Καταλήγουμε, συνεπώς, συμβατικά ότι, σύμφωνα με τις συγκεκριμένες λειτουργίες της ιδεολογίας που παρατίθενται στο κείμενο των Λίποβατς και Δεμερτζή, ο λαϊκισμός μπορεί όντως να θεωρηθεί ως μορφή του ιδεολογικού λόγου στον βαθμό που ακολουθεί σε μεγάλο βαθμό τις λειτουργίες αλλά και τις ρητορικές τεχνικές και στρατηγικές της ιδεολογίας.

15. Προφανώς όταν αναφερόμαστε σε ταυτότητες μιλάμε για μορφές και δομές συμ-περιλήψης και συν-ανήκειν μαζί με άλλους σε ένα *κοινό* σκοπό, αγώνα, λόγο, αίτημα που την ίδια στιγμή, όσο ευρείς και αν είναι, καταστατικά και πάντοτε αποτελούν και δομές *αποκλεισμού* κάποιων «άλλων» στον βαθμό που δεν υπάρχει καμία ταυτότητα που να περιλαμβάνει «τους πάντες» - για την προβληματική αυτή του λαϊκισμού και των ταυτοτήτων, βλ.επε, μεταξύ άλλων, Meléndez & Kaltwasser (2019).

Πέραν των παραπάνω σκέψεων, θέλουμε να κάνουμε και μια σύντομη αναφορά σε ένα κλασικό κείμενο της θεωρίας της ιδεολογίας, στο *Ιδεολογία και Ουτοπία* του Κάρλ Μάνχαιμ (Karl Mannheim), γιατί πιστεύουμε ότι αυτό θα είχε ένα ερευνητικό ενδιαφέρον για μελλοντική ανάπτυξη του. Η διάκριση λοιπόν που κάνει ο Μάνχαιμ μεταξύ ιδεολογίας και ουτοπίας έχει καταγραφεί ιστορικά μέσα στην θεωρία της ιδεολογίας αλλά δεν έγινε τελικά αποδεκτή από την επιστημονική κοινότητα, στον βαθμό που, σε τελευταία ανάλυση, όλες αυτές οι μορφές του λόγου θεωρήθηκαν ως «ιδεολογία». Για τον Μάνχαιμ, ενώ η ιδεολογία αφορά μορφές της συνείδησης που λειτουργούν σταθεροποιητικά, νομομοποιητικά και αναπαραγωγικά ως προς την «υφιστάμενη τάξη πραγμάτων» σε κάθε ιστορική συγκυρία, η ουτοπία αναφέρεται σε μορφές της συνείδησης – εμείς λέμε πλέον ρηματικές μορφές (discursive formations) και μορφές της ιδεολογίας – που ευαγγελίζονται/προσδοκούν/επιδιώκουν μια διαφορετική από την υπάρχουσα τάξη πραγμάτων, στην περίπτωση αυτή διαφορετικές κοινωνικές, οικονομικές, πολιτικές διευθετήσεις, οι οποίες, όμως, θεμελιώνονται επάνω σε μια συγκεκριμένη ερμηνεία και κριτική των ήδη υπαρχόντων ως άδικων, εκμεταλλευτικών κ.λπ.. Ο ίδιος γράφει «Ουτοπικό θα ονομάζαμε εκείνο μόνο τον προσανατολισμό που όχι μόνο “υπερβαίνει την πραγματικότητα” αλλά και που, καθώς περνά στη δράση, διασπά συνάμα, εν μέρει ή τελείως, την εκάστοτε υφιστάμενη τάξη του είναι» (Μάνχαιμ, 1997, σελ. 231). Με την έννοια αυτή και στον βαθμό που ο λαϊκιστικός λόγος χαρακτηρίζεται γενικά ως «αντι-συστημικός», με την έννοια ότι διατυπώνει αιτήματα που υπερβαίνουν αλλά και ασκούν κριτική στην υφιστάμενη ιστορική κατάσταση,¹⁶ αποτελεί μια ουτοπία – που μπορεί, όμως, να «γεμίζει» με διαφορετικά περιεχόμενα σε διαφορετικές ιστορικές περιστάσεις – η οποία αντιμάχεται αυτό που θεωρεί «κατεστημένο» (status quo) σε κάθε ιστορική περίπτωση και θέτει το αίτημα ενός *εναλλακτικού* ιστορικού σχεδίου, δηλαδή κατά Μάνχαιμ, μια κατάσταση «υπερβατική του είναι» «επειδή στη δεδομένη βιοτική τάξη πραγμάτων δεν είναι δυνατόν να πραγματοποιηθεί ποτέ το εννοούμενο περιεχόμενό τους και επειδή πραγματικά δεν θα μπορούσε κανείς να ζει και να δρα σύμφωνα με αυτές» (Μάν-

16. Και που, βεβαίως, επανέρχεται στο θέμα ποιος και με ποιους τρόπους (καθ)ορίζει/ κατασκευάζει –δηλαδή έχει αυτή τη «δυνατότητα» από τους υφιστάμενους συσχετισμούς δύναμης– αυτή την κυρίαρχη/ ηγεμονική «κατάσταση» - πραγματικότητα.

χαϊμ, 1997, σελ. 234). Άρα ο λαϊκισμός στις περισσότερες ιστορικές εκφάνσεις του θα μπορούσε να ανήκει σε αυτή την κατηγορία της ουτοπίας λόγω ακριβώς του αντισυστημικού του προσανατολισμού και του αιτήματος μιας άλλης, διαφορετικής τάξης πραγμάτων. Ωστόσο, στην πρωτότυπη για την εποχή της σύλληψη του Μάνχαϊμ υπάρχουν διάφορα προβλήματα, κάποια εκ των οποίων δείχνει να αντιλαμβάνεται και ο ίδιος στο κείμενό του. Πρώτον, είναι δύσκολο να διακρίνουμε γενικά την ιδεολογία από την ουτοπία και αυτό πρέπει να γίνεται *συγκεκριμένα* σε κάθε ιστορική περίσταση – δεν υπάρχει δηλαδή κοινό, υπεριστορικό και σταθερό κριτήριο διάκρισης μεταξύ τους. Δεύτερον, οι ιστορικά καθορισμένες αυτές μορφές αλλάζουν και είναι ρευστές στον βαθμό που αυτό που θεωρείται ουτοπία σήμερα μετά την αλλαγή των κατανομών της εξουσίας γίνεται ιδεολογία – αλλά και το αντίθετο, μια σημερινή ιδεολογία μπορεί να γίνει στο μέλλον ουτοπία. Τρίτον, το μείζον θέμα είναι ποιος, με ποια εξουσιοδότηση/νομιμοποίηση και πώς *ορίζει* (συλλογικό υποκείμενο – ομάδα, ελίτ) την «υφιστάμενη τάξη πραγμάτων», η οποία βέβαια και αυτή δεν είναι ποτέ απόλυτα στατική και συντηρητική αλλά ενέχει πάντα και την ιστορική μεταβολή ως προς συγκεκριμένες προσδοκίες/σχέδια για το μέλλον. Είναι ενδιαφέρον ότι ο ίδιος ο Μάνχαϊμ γράφει κάτι για την ουτοπία, το οποίο θα μπορούσε να ισχύει και για τον λαϊκισμό «Την έννοια της ουτοπίας την καθορίζει πάντοτε το κυρίαρχο κοινωνικό στρώμα, το οποίο βρίσκεται σε απροβλημάτιστη συμφωνία με την υφιστάμενη τάξη του είναι, ενώ εκείνη της ιδεολογίας την καθορίζει πάντοτε το κοινωνικό στρώμα που πασχίζει να ανέλθει και βρίσκεται σε υπαρκτική εναντιότητα προς την υφιστάμενη πραγματικότητα του είναι» (Μάνχαϊμ, 1997, σελ. 243). Αυτό σημαίνει ότι ο λόγος του λαϊκισμού φαίνεται να πλησιάζει την κατά Μάνχαϊμ έννοια της ουτοπίας ως κριτική του παρόντος και προσδοκία ενός άλλου «καλύτερου» μέλλοντος – η οποία, όμως, στη σύγχρονη συζήτηση θεωρείται ως μορφή ιδεολογικού λόγου – και έχει καταγραφεί πλέον ως κομμάτι της «θεωρίας της ιδεολογίας». Πιστεύουμε, συνεπώς, ότι όλη η εκτενής ανάλυση που κάνει ο Μάνχαϊμ στη δομή και τη μορφολογία της «ουτοπικής συνείδησης» θα μπορούσε, αν μελετηθεί λεπτομερώς, να συσχετισθεί με και να συμβάλει στη ανάλυση των μορφών του λαϊκιστικού λόγου στις διάφορες επιμέρους εκφάνσεις του.

3. ΕΝ ΚΑΤΑΚΛΕΙΔΙ

Θέλουμε, συνεπώς, να υποστηρίξουμε ότι η μορφή του λόγου που ονομάζεται λαϊκισμός, όπως και η βασική αναφορά του, ο «λαός», είναι ένα «κενό σημαίνον», μια ρηματική υποδοχή που ιστορικά και κατά περίπτωση μπορεί να υποδεχθεί και να (συν)αρθρώσει διαφορετικά περιεχόμενα.¹⁷ Αυτό σημαίνει ότι δεν υπάρχει ένα και μοναδικό, προνομιακό περιεχόμενο του λαϊκιστικού λόγου, γιατί γνωρίζουμε ότι ιστορικά υπήρχαν και υπάρχουν πολλοί και διαφορετικοί λαϊκισμοί που ακολουθούν διαφορετικές πολιτικές και ιδεολογικές κατευθύνσεις. Υπάρχουν δηλαδή λαϊκιστικοί λόγοι της δεξιάς όπως και της αριστεράς,¹⁸ εθνικιστικοί¹⁹ ή υπερεθνικοί (π.χ. το σύνθημα «να γίνουμε Ευρώπη»), ξενοφοβικοί ή φιλό-ξενoi, ομοφοβικοί, θρησκευτικοί ή εγκόσμoi, αντισημιτικοί αλλά και προοδευτικοί, πλουραλιστικοί, σοσιαλιστικοί κ.λπ.. Το συγκεκριμένο περιεχόμενο του λόγου του λαϊκισμού, εκτός από τη βασική αναφορά στον «λαό» και τα «συμφέροντά» του, αντικείμενο που, όμως, έχει διαφορετικές νοηματοδοτήσεις, δεν μπορούμε να το προκαταβάλουμε και πρέπει να αντιμετωπισθεί συγκεκριμένα στην εμπειρική ανάλυση του κάθε λόγου – το ίδιο, όμως, και η ιδεολογία που είναι μια έννοια «ομπρέλα» διαφορετικών ρηματικών πρακτικών και στρατηγικών, ένα «κενό σημαίνον», με κατά ιστορική περίσταση ετερογενές περιεχόμενο και συναρθρώσεις. Θεωρούμε, ωστόσο, ότι ο λαϊκισμός δεν είναι ιδεολογία με την έννοια της συγκεκριμένης «σκληρής», πολιτικής ιδεολογίας (αυτό που θα αποκαλούσε ο Μάνχαιμ «ολική» έννοια /«κοσμοθεώρηση» – Weltanschauung) γιατί δεν πληροί τα μορφολογικά κριτήρια μιας συγκροτημένης πολιτικής ιδεολογίας ως (σχετικά πάντα) συγκροτημένο – αρθρωμένο σώμα πολιτικών ιδεών που βασίζονται επάνω σε σταθερές βασικές αρχές και παραδοχές και έχουν μια γενική διάσταση ερμηνευτική της πραγματικότητας αλλά και πολιτικά κανονιστική – όπως, π.χ., ο μαρξισμός, ο φιλελευθερισμός, ο συντηρητισμός, ο φασισμός, η σοσιαλδημοκρατία κ.λπ.. Θα ανή-

17. Για μια ενδιαφέρουσα ανάλυση του θέματος στην γραμμή Laclau και με αναφορές στην λακανική ψυχανάλυση, βλέπε, σχετικά, Stavrakakis (2019).

18. Για το θέμα αυτό, δηλαδή για την πολιτική αναγκαιότητα ενός αριστερού λαϊκισμού βλ. Mouffe (2016).

19. Αυτό είναι ένα ιδιαίτερα σημαντικό θέμα στο βαθμό που πολλοί λαϊκιστικοί λόγοι σήμερα συναρθρώνονται με εθνικιστικούς λόγους (με τη θετική, την αρνητική ή την ουδέτερη έννοια). Βλέπε, σχετικά, De Cleen & Stavrakakis (2017).

κε μάλλον σε αυτό που ο Μάνχαιμ ονομάζει «μερικευτική» έννοια της ιδεολογίας, ιδέες δηλαδή που ερμηνεύουν την πραγματικότητα ιδωμένη/«χρωματισμένη» από συγκεκριμένες επιμέρους οπτικές γωνίες, και συγκεκριμένα εδώ «των συμφερόντων του λαού», που, βεβαίως, και αυτά αποτελούν μια ιστορική/ιδεολογική κατασκευή. Ωστόσο, εδώ μπορεί να υπάρξει μια παρανόηση: το τεράστιο ζήτημα στην κοινωνική και πολιτική θεωρία, που ονομάζεται «θεωρία της ιδεολογίας» δεν εξαντλείται μόνο στις συγκεκριμένες πολιτικές ιδεολογίες από τον 18ο αιώνα μέχρι σήμερα αλλά είναι πολύ ευρύτερο (και μέσα στην επιστημονική βιβλιογραφία) και αφορά και άλλες μορφές και δομές του λόγου που ενδιαφέρουν τους κοινωνικούς επιστήμονες. Εκτός από τις «σκληρές» πολιτικές ιδεολογίες υπάρχουν κάποιες άλλες «μαλακές» ή «ιδεολογίες ισχνού πυρήνα» (*thin-centered ideologies*), δηλαδή *λόγοι που κάνουν πράγματα*, κινητοποιούν ανθρώπους, πουλάνε πράγματα, ιδέες, τρόπους ζωής, διαμορφώνουν κυρίαρχες ή μη αντιλήψεις και μορφές υποκειμενικότητας, αναπαράγουν ή νομιμοποιούν θεσμούς (ή και αντιπαρατίθενται με αυτούς), πολιτικές, κοινωνικές, αισθητικές ή ηθικές απόψεις (κυρίαρχες και μη) που είναι διάχυτες μέσα στο κοινωνικό σώμα, και δη στον σημερινό μιντιακό κόσμο, στις ειδήσεις, στο μάρκετινγκ, στη μαζική κουλτούρα, στο ίντερνετ και σε κάθε μορφής επικοινωνία, συμπεριλαμβανομένης και της πολιτικής. Παραδείγματα τέτοιων ιδεολογιών είναι ο καταναλωτισμός, ο τεχνοκρατισμός, η ανδροκρατία, ο ατομικισμός, ο οικολογισμός, ο υγιεινισμός, κ.λπ. – τέτοιου τύπου «μαλακή» ή «ιδεολογία ισχνού πυρήνα» θεωρούμε ότι είναι και ο λαϊκισμός.²⁰ Με αυτή την έννοια, διαφωνούμε με τον Ασλανίδη²¹ ότι βασικό συστατικό κάθε ιδεολογικού λόγου είναι η συνοχή γιατί οι «μαλακές» ιδεολογίες – αλλά στην πραγματικότητα και οι «σκληρές» πολιτικές ιδεολογίες αν εξετασθούν προσεκτικά – δεν είναι ποτέ απόλυτα συνεκτικά συστήματα αλλά συντυχιακές *συναρθρώσεις* ετερογενών και πολλές φορές αντιφατικών στοιχείων/αιτημάτων γύρω από ένα (ή περισσότερα) «κυρίαρχο σημαίνον» που συνδέονται με συγκεκριμένους πολιτικούς (ή και άλλους) σκοπούς και την κινητοποίηση των μαζών/λαού προς ένα στόχο (πολιτικό, εκλογικό, εμπορικό κ.λπ.), και άρα είναι μορφές λόγων γεμάτες

20. Τα επιχειρήματα αυτά βρίσκονται σε πολλά άρθρα, μεταξύ των οποίων, Canovan (2002), Mudde (2004) αλλά και στο Stanley (2008).

21. Βλέπε, σχετικά, και το ενδιαφέρον άρθρο Aslanidis (2015).

από αντιφάσεις, ρωγμές, αντιθέσεις και «νεκρά σημεία» που πολλές φορές έχουν την *επίφαση* μιας συνεκτικότητας και μιας ορθολογικότητας.²² Μια εκδοχή αυτού του επιχειρήματος υπάρχει στην άποψη των Mudde και Kaltwasser (2017) περί «ιδεολογίας ισχνού πυρήνα» (thin-centered ideology) σε αντίθεση με τις «σκληρές» (thick) ιδεολογίες. Αυτό που εννοούν εδώ είναι ότι ο λαϊκισμός είναι μια «ιδεολογία», η οποία θεωρεί ότι «η κοινωνία είναι τελικά διχασμένη ανάμεσα σε δύο ομοιογενή και ανταγωνιστικά στρατόπεδα, αυτό του «καθαρού λαού» εναντίον της «διεφθαρμένης ελίτ», και η οποία υποστηρίζει *κανονιστικά* ότι η πολιτική πρέπει να είναι μια έκφραση της γενικής θέλησης (general will) του λαού» (Mudde & Kaltwasser, 2017, σελ. 10, μετάφραση δική μου). Αυτό σημαίνει, τελικά, ότι ο λαϊκισμός δεν αποτελεί μια ιδεολογία *από μόνος του* αλλά είναι *ιδεολογικού τύπου λόγος* που μπορεί να πάρει πολλές διαφορετικές μορφές/«κατασκευές» σε διαφορετικές ιστορικές συγκυρίες και κατά την άποψη τους «Δεν είναι τόσο πολύ μια συνεπής ιδεολογική παράδοση όσο ένα σετ από ιδέες οι οποίες, στον πραγματικό κόσμο, εμφανίζεται σε συνδυασμό με πολύ διαφορετικές και μερικές φορές αντιφατικές ιδεολογίες» (Mudde & Kaltwasser, 2017, σελ. 10, μετάφραση δική μου). Ωστόσο, δεν θα συμφωνήσουμε αναγκαστικά μαζί τους στην εκτίμηση ότι ο λαϊκισμός αδυνατεί να δώσει σύνθετες ή συνεκτικές απαντήσεις στα πολιτικά προβλήματα των σύγχρονων κοινωνιών – αυτό είναι μια *πολιτική* εκτίμηση που μπορεί να ισχύει ή όχι, και σίγουρα, πρώτον, δεν υπάρχει ένας μόνο λαϊκισμός αλλά *πολλοί και διαφορετικοί* που ίσως κάποιοι μπορούν να «δώσουν λύσεις» (και αυτό φαίνεται ως αντίφαση με τις προηγούμενες θέσεις τους ότι μπορεί να ενέχει διαφορετικά περιεχόμενα) και, δεύτερον, εμείς δεν γνωρίζουμε τι, ποιος και πώς μπορεί «να δώσει λύσεις» (τι τύπος αιτήματος είναι αυτός, ούτως ή άλλως;) συνεκτικές, σύνθετες, συνολικές, κ.λπ. σε μείζονα σύγχρονα προβλήματα που πλέον έχουν μια τεράστια συνθετότητα και είναι παγκόσμια – αλλά και ποιος μπορεί να είναι ο *φορέας* αυτών των «λύσεων», το οποίο, επίσης, είναι μείζον ζήτημα εδώ.

Τελειώνοντας πρέπει να πούμε ότι εμείς θεωρούμε ότι ο λαϊκισμός αποτελεί μια καταστατική συνθήκη, πιθανότητα και ανεξάλειπτη *διακινδύνευση* (και εδώ ακριβώς τίθεται το θέμα της αξιολόγησής του) κάθε δημοκρατικού παιχνιδιού στον βαθμό που υπάρχει

22. Ένα παλαιότερο σχετικό σχόλιο μου βρίσκεται στο Μαυρίδης (2001).

πάντοτε η ανάγκη αντι-προσώπευσης (στο όνομα) των πολλών, (εξ ου και η έννοια της δημο-κρατίας) δηλαδή, αυτή η εγγενής «διαστρέβλωση» όπως και στην ιδεολογία, αυτή η εγγενής στιγμή του λαϊκιστικού λόγου ως *κριτικής* του υπάρχοντος και *προσδοκίας* ή ουτοπίας (ρεαλιστικής ή όχι, μεσσιανικής ή μη) *ενός ιστορικού μέλλοντος διαφορετικού από το υπάρχον*. Και ακόμη περισσότερο σήμερα, στην εποχή της T.I.N.A., του υποτιθέμενου δηλαδή ιστορικού (νεοφιλελεύθερου) μονόδρομου των ηγεμονικών πολιτικών σχεδίων βέβαια, ο λαϊκισμός εμφανίζεται εγγενώς απαράδεκτος αλλά και απειλητικός για τις κυρίαρχες ελίτ που έχουν την ισχύ να ορίζουν και να περιχαρρακώνουν το πολιτικό «παιχνίδι»: το μήνυμα το οποίο στέλνουν με διάφορους άμεσους ή έμμεσους τρόπους με την όλη συζήτηση στα μίντια και τις ποικίλες «καταδίκες» του λαϊκισμού είναι: «ούτε να το διανοηθεί κανείς», δηλαδή ότι δεν υπάρχει καμία δυνατότητα διαφορετικής πολιτικής από αυτήν που εφαρμόζεται από τους κυρίαρχους του παιχνιδιού – όλα τα υπόλοιπα είναι απλά ένας «κακός» «λαϊκισμός» που χειραγωγεί, παραπλανεί, δημαγωγεί και παρασύρει τις μάζες «προς τη λάθος κατεύθυνση», που είναι διαφορετική από τη δική τους. Η ουσία, όμως, είναι ότι δεν θα μπορούσε κανείς να φανταστεί το δημοκρατικό παιχνίδι χωρίς τον λαϊκιστικό λόγο ως *εγγενή πιθανότητα και δυνατότητα* (και τους υπαρκτούς κινδύνους για τη δημοκρατία που σίγουρα αυτός ενέχει –π.χ. ακροδεξιός λαϊκισμός) αλλά και ως *εγγενή αμφισημία* του – αλλά και χωρίς την ιδεολογία γενικότερα, που αποτελεί εγγενές κομμάτι και πλαίσιο του εδώ και πολλούς αιώνες στην νεωτερικότητα. Και την ίδια στιγμή κάθε πολιτικός – δημόσιος, πολιτικός λόγος στον βαθμό που ενέχει πάντα ιδεολογικούς επικαθορισμούς, περιεχόμενα, συνέπειες και λειτουργίες (φανερές ή μη) είναι εγγενώς αδύνατο να απαλλαγεί τόσο από αυτούς όσο και από προσπάθειες *πειθούς και κινητοποιήσης* του «λαού» προς αιτήματα που μπορούν ανάλογα με την οπτική γωνία να χαρακτηρισθούν ως «λαϊκιστικά» και να αξιολογηθούν, *ανάλογα με την τοποθέτησή τους σε κάθε ιστορική συγκυρία*, ως «καλά» ή «κακά»²³ – πάντως κατ' ελάχιστον, ως ένας

23. Και εδώ υπεισέρχεται, σε ένα άλλο επίπεδο, πάντα το θέμα των *ιδεολογικών προσανατολισμών* και *πλαισίων* και άρα και των *αξιολογήσεων* του λαϊκισμού όχι μόνο ατομικά αλλά και συλλογικά/ιστορικά, π.χ., ο φασισμός του μεσοπολέμου υπήρξε ένας λαϊκιστικός λόγος που μέσω προβεβλημένων ηγετών (Χίτλερ, Μουσολίνι) ακολούθησαν τότε εκατομμύρια άνθρωποι στην Ευρώπη ως «σωτηρία» από την πολύπλευρη κρίση της εποχής τους και που, μετά την τραγική εμπειρία του πολέμου και του Ολοκαυ-

λόγος που ανοίγεται σε ένα μέλλον διαφορετικό και που από την οπτική της καθεστηκίας τάξης πραγμάτων αποτελεί πάντα ένα δικύβευμα, μια απειλή και μια διακινδύνευση.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

- Eagleton, T. (2018). *Ιδεολογία: Μια εισαγωγή* (μτφρ.: Μ. Λάμπρου). Εκδόσεις Πεδίο.
- Müller, J.-W. (2017). *Τι είναι ο λαϊκισμός;* (μτφρ.: Δ. Αντωνίου). Εκδόσεις Πόλις.
- Mannheim, K. (1997). *Ιδεολογία και Οντοπία* (μτφρ.: Γ. Ανδρουλιδάκης). Εκδόσεις Γνώση.
- Mudde, C. and Rovira Kaltwasser, C. (2017). *Λαϊκισμός: Μια συνοπτική εισαγωγή*. Επίκεντρο.
- Κάρουλας, Γ. (2022). *Πολιτικές ελίτ και εξουσία: Από την κλασική Ιταλική Σχολή στις σύγχρονες θεωρητικές προσεγγίσεις*. Εκδόσεις Πρόποπος
- Λίποβατς, Θ. & Δεμερτζής, Ν. (1994). *Δοκίμιο για την Ιδεολογία*. Εκδόσεις Οδυσσεάς.
- Μαυρίδης, Η. (2003). Ερνέστο Λακλάου: Για μια σύγχρονη θεώρηση του Πολιτικού. *Αξιολογικά*, 14, σελ. 242 - 275.
- Μαυρίδης, Η. (2001). Σύγχρονες τάσεις στη θεωρία της ιδεολογίας: Κριτική της ιδεολογίας και αποδόμηση. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 18, σελ. 33-70.
- Μαυρίδης, Η. (2005). Για την κατασκευή της κοινωνικής πραγματικότητας: Μετα-φαινομενολογικές προοπτικές του κοινωνικού κονστρουξιονισμού. *Επιστήμη και Κοινωνία*, 15.
- Σεφεριάδης, Ι. Σ. (2021). *Λαϊκισμός, Δημοκρατία, Αριστερά: Η πρόκληση της μεθόδου*, Εκδόσεις Τόπος.
- Σεβαστάκης, Ν. & Σταυρακάκης, Γ. (2012). *Λαϊκισμός, αντιλαϊκισμός και κρίση*. Εκδόσεις Νεφέλη.
- Σταυρακάκης, Γ. (2019). *Λαϊκισμός: Μύθοι, στερεότυπα και αναπροσανατολισμοί*. Εκδόσεις ΕΑΠ.
- Περιοδικό *Σύγχρονα Θέματα* (2010, Ιούλιος - Σεπτέμβριος). «Φάκελος: «Λαϊκισμός και δημοκρατία»», 110.

Ξενόγλωσση

- Aslanidis, P. (2015). Is populism an ideology? A refutation and a new perspective. *Political Studies*, 64, pp. 88-104.
- Canovan M. (2002). Taking politics to the people: Populism as the ideology of democracy. In Y. Mény & Y. Surel (Eds.), *Democracies and the populist challenge*. Palgrave Macmillan.
- Canovan, M. (2004). Populism for political theorists?. *Journal of Political Ideologies*, 9 (3), pp. 241-252.

τώματος, άλλαξε το ιστορικό πρόσημό του. Και ο σοσιαλισμός, βεβαίως, στις πολλές και διαφορετικές ιστορικές εκφάνσεις του είχε στοιχεία που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν «λαϊκιστικά» ως προς την αγωνιστική κινητοποίηση των μαζών. Αυτή η καταστατική αμφισημία που αφορά τόσο την εκάστοτε ιστορική συγκυρία όσο και την πολιτική οπτική του αξιολογούντος είναι ανεξάλειπτη στον λαϊκιστικό λόγο.

- Canovan, M. (1981). *Populism*. Junction Books.
- De Cleen, B. & Stavrakakis, Y. (2017). Distinctions and articulations: A discourse theoretical framework for the study of populism and nationalism. *Javnost-The Public*, 24 (4), pp. 301-319.
- Freeden, M (Ed.) (2007). *The meaning of ideology: Cross-disciplinary perspectives*. Routledge.
- Freeden, M. (Ed.) (2001). *Reassessing Political Ideologies: The durability of dissent*. Routledge.
- Freeden, M. (2003). *Ideology: A very short introduction*. Oxford University Press.
- Freeden, M. & Stears, M. (Eds.) (2013). *The Oxford Handbook of Political Ideologies*. Oxford University Press
- Hawkes, D. (1996). *Ideology*. Routledge.
- Howarth, D., Norval, A. J. and Stavrakakis, Y. (Eds.) (2000). *Discourse theory and political analysis*. Manchester University Press.
- Howarth, D. & Stavrakakis, Y. (2000). Introducing discourse theory and political analysis. In D. Howarth, A. J. Norval and Y. Stavrakakis (Eds.), *Discourse theory and political analysis: Identities, hegemony and social change*, pp. 1-23, Manchester University Press.
- Kaltwasser, C. R. (2012). The ambivalence of populism: threat and corrective for democracy. *Democratization*, 19 (2), pp. 184-208.
- Katsambekis, G. (2022). Constructing “the people” of populism: a critique of the ideational approach from a discursive perspective. *Journal of Political Ideologies*, 27(1), pp. 53-74. <https://doi.org/10.1080/13569317.2020.1844372>
- Laclau, E. (2005a). Populism: What’s in a name. In F. Panizza (Ed.), *Populism and the mirror of democracy*. Verso.
- Laclau, E. (2005b). *On populist reason*. Verso.
- Meléndez, C. & Rovira Kaltwasser, C. (2019). Political identities: The missing link in the study of populism. *Party Politics*, 25(4), pp. 520-533.
- Moffitt, B. & Tormey, S. (2014). *Rethinking populism: Politics, mediatisation and political style*. *Political Studies*, 62(2), pp. 381-397.
- Mouffe, C. (2016). In defense of left-wing populism. *The Conversation*, 29 April. <https://theconversation.com/in-defence-of-left-wing-populism-55869>
- Mudde, C. (2004). The Populist *Zeitgeist*. *Government and Opposition*, 39 (4), pp. 542-563.
- Mudde, C. & Rovira Kaltwasser, C. (Eds.) (2012). *Populism in Europe and the Americas: Threat or corrective for Democracy?*. Cambridge University Press.
- Mudde, C. & Rovira Kaltwasser, C. (2013). Exclusionary vs. inclusionary populism: Comparing contemporary Europe and Latin America. *Government and Opposition*, 48(2), pp. 147-174.
- Mudde, C. & Rovira Kaltwasser, C. (2017). *Populism: A very short introduction*. Oxford University Press.
- Pappas, T. S. (2016). Modern populism: Research advances, conceptual and methodological pitfalls, and the minimal definition. *Oxford Research Encyclopaedia of Politics*, pp. 1-24. <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190228637.013.17>
- Panizza, F. (Ed.) (2005). *Populism and the mirror of democracy*. Verso.
- Rueda, D. (2021). Is populism a political strategy? A critique of an enduring approach. *Political Studies*, 69(2), pp. 167-184. <https://doi.org/10.1177/0032321720962355>
- Salter, L. (2016). Populism as a fantasmatic rupture in the post-political order: Integrating Laclau with Glynos and Stavrakakis. *Kōtuitui: New Zealand Journal of Social Sciences Online*, 11(2), pp. 116-132.
- Stanley, B. (2008). The thin ideology of populism. *Journal of Political Ideologies*, 13 (1), pp. 95-110.

- Stavrakakis, Y. (2017a). Discourse theory in populism research: Three challenges and a dilemma. *Journal of Language and Politics*, pp. 1-12.
- Stavrakakis, Y. (2017b). How did “populism” become a pejorative concept? And why is this important today? A genealogy of double hermeneutics. *Populismus Working Papers* No. 6, April, Thessaloniki.
- Stavrakakis, Y. (2017c). Populism and hegemony. In P. Taggart, *et al.* (Eds.), *The Oxford Handbook of Populism*. Oxford University Press.
- Stavrakakis, Y. (2019). The people is an empty signifier. Interview for Jacobin Italia, no. 5, <https://jacobinitalia.it/il-popolo-e-un-significante-vuoto/>
- Stavrakakis, Y., Katsambekis, G., Kioupkiolis, A., Nikisianis, N. & Siomos, T. (2018). *Populism, anti-populism and crisis*. *Contemporary Political Theory*, 17(1), pp. 4-27.
- Zienkowski, J. & Breeze, R. (Eds.) (2019). *Imagining the peoples of Europe: Populist discourses across the political spectrum*. John Benjamins Publishing Company.